

HAL
open science

**Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της
Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής
Αθηνών**

Lena Korma

► **To cite this version:**

Lena Korma. Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, University Studio Press, pp 397-410, 2018. <hal-03136599>

HAL Id: hal-03136599

<https://hal.science/hal-03136599>

Submitted on 25 Feb 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

The Salonica Front in World War I

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
INTERNATIONAL CONFERENCE

ΠΡΑΚΤΙΚΑ / PROCEEDINGS

UNIVERSITY STUDIO PRESS

**Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης
στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου**

The Salonica Front in World War I

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιωάννης Μουρέλος	Καθηγητής ΑΠΘ
Σπυρίδων Σφέτας	Καθηγητής ΑΠΘ
Ιάκωβος Μιχαηλίδης	Αναπλ. Καθηγητής ΑΠΘ
Βλάσης Βλασίδης	Επικ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας
Στράτος Δορδανάς	Επικ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

THE ORGANISING COMMITTEE

Ioannis Mourelou	Professor, AUTH
Spyridon Sfetas	Professor, AUTH
Iakovos Michailidis	Associate Professor AUTH
Vlasis Vlasidis	Assistant Professor, UoM
Stratos Dordanas	Assistant Professor, UoM

Στην ιστοσελίδα του Συμποσίου (<http://www.hist.auth.gr/el/macedonianfrontconference>), έχουν καταχωριστεί όλες οι πληροφορίες για το πρόγραμμα των εργασιών, τους ομιλητές, τη σχετική βιβλιογραφία καθώς και πλούσιο οπτικοακουστικό υλικό.

The Conference website <http://www.hist.auth.gr/el/macedonianfrontconference> has all the information on the work programme, the speakers, the relevant literature, as well as rich audiovisual material.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ
ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ
ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

The Salonica Front in World War I

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
INTERNATIONAL CONFERENCE

ΠΡΑΚΤΙΚΑ / PROCEEDINGS

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2018

 UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

Πρώτη έκδοση: Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2018 ISBN 978-960-12-2430-5

Η μερική ή ολική ανατύπωση είτε η καθ' οιονδήποτε τρόπον αναπαραγωγή του βιβλίου, καθώς και η φωτοτύπηση τμήματος ή ολόκληρου του βιβλίου, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη τιμωρείται από το νόμο.

© UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Αρμενοπούλου 32, 546 35

ΑΘΗΝΑ: Σόλωνος 94, 106 80

Τηλ. 2310 208731, 2310 209637, Fax 2310 216647

E-mail: info@universitystudiopress.gr

Ιστοσελίδα: www.universitystudiopress.gr

IN MEMORIAM

Dušan T. Bataković
(1957 - 2017)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί Προλόγου	11
<i>Foreword</i>	13
1915: the search for solutions	
<i>Sir Hew Strachan</i>	15
La stratégie périphérique dans le contexte de la Grande Guerre	
<i>Georges-Henri Soutou</i>	31
Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Πολιτικά διακυβεύματα και στρατηγικός σχεδιασμός	
<i>Γιάννης Μουρέλος</i>	39
Από την Καλλίπολη στη Θεσσαλονίκη: Η κληρονομιά της ελληνοσερβικής συμμαχίας, ο βουλγαρικός παράγοντας και η διάνοιξη του μετώπου της Θεσσαλονίκης (1915-1916)	
<i>Σπυρίδων Σφέτας</i>	49
Austria-Hungary and the Beginnings of the Salonika Front in 1915	
<i>Lothar Höbelt</i>	69
A Diplomatic-Military Assessment of the Entanglement of Austria-Hungary on the Balkan Front	
<i>Costis I. Ailianos</i>	77
The Salonika Front in Russian Strategic Planning	
<i>Andrey Pavlov</i>	93
The Salonika Front according to the materials of Russian State Military-historical Archive	
<i>Elena G. Kostrikova</i>	107
De l'Adriatique à la Mer Egée: l'intégration de la Serbie dans le Front d'Orient (décembre 1915-mai 1916)	
<i>Renaud Dorlhac</i>	123
The politics of the Bulgarian arrival at the Greek frontier in December 1915	
<i>Richard C. Hall</i>	145

«Αλτ! Κύριοι Γερμανοί!»: Το χρονικό μιας (αναμενόμενης) γερμανικής επίθεσης στο Μακεδονικό Μέτωπο και το πολιτικό παρασκήνιό του, 1915-1916 <i>Στράτος Ν. Δορδανάς</i>	157
Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο: Μια πρώτη προσέγγιση <i>Βλάσης Βλασίδης</i>	173
Logistics of the Bulgarian Army on the Salonica Front during the First World War <i>Ivan Petrov</i>	183
Το Μακεδονικό Σώμα Ημιονηγών <i>Γεώργιος Α. Καζαμιάς</i>	191
The British Way in Warfare – Salonika 1915-1918 <i>Alan Wakefield</i>	207
L'aviation des Armées Alliées en Orient (1915-1918) <i>Claude Carlier</i>	223
Salonika and Macedonia: The vital maritime dimension <i>Eric Grove</i>	235
Le rôle essentiel des Armées Alliées en Orient dans la victoire de 1918 <i>Christian de Gastines</i>	243
“A comfortable excuse?” The Bulgarian surrender and the German decision to ask for terms in October 1918 <i>Holger Afflerbach</i>	253
Serbia's Role in the Salonica Front: Martyrdom, Recovery, Victory <i>Dušan T. Bataković</i>	263
It's a long way to Salonika: Πολεμικοί ανταποκριτές στο Μακεδονικό Μέτωπο <i>Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης</i>	281
Το Μακεδονικό Μέτωπο μέσα από τη μνήμη των βρετανών βετεράνων του <i>Λουκιανός Χασιώτης</i>	289
“Solunci-Salonicians”: Between War Experience and Culture of Remembrance <i>Milan Ristović</i>	305
Personal Impressions from the Salonika Front during the Great War <i>Dalibor Jovanovski</i>	319

Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό Μέτωπο: Διακομιδή, περίθαλψη και επαναπατρισμός ασθενών και τραυματιών <i>Α. Γαρύφαλλος – Π. Σαββαΐδης – Δ. Χριστοδούλου</i>	333
The military presence of the Entente forces in Hungary following the end of the War (1918-1919) <i>Arpad Hornjak</i>	353
Ο πόλεμος μετά τον Πόλεμο: Η συμμαχική επέμβαση των δυνάμεων της Entente στην Ουκρανία και το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα (1919) <i>Κωνσταντίνος Διώγος</i>	359
La question de l'évacuation de l'armée du général Wrangel de la Crimée par la Marine puis de sa prise en charge par le corps d'occupation de Constantinople 1920-1921 <i>Frédéric Guelton</i>	375
From Victory in Macedonia to Catastrophe in Asia Minor. Britain and the postwar challenges of change in the region <i>Sir Michael Lewellyn-Smith</i>	387
Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών <i>Λένα Κορμά</i>	397

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Με αφορμή τις εκδηλώσεις μνήμης για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, που οργανώνονται ανά τον κόσμο με την ευκαιρία της συμπλήρωσης ενός αιώνα από τη διεξαγωγή του, η επιστημονική κοινότητα της Θεσσαλονίκης τίμησε με τον προσήκοντα τρόπο ένα γεγονός, το οποίο σημάδεψε ανεξίτηλα την ιστορία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής.

Με γνώμονα το παραπάνω σκεπτικό, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, τρεις καταξιωμένοι επιστημονικοί φορείς της πόλης, με την ενεργό συμμετοχή του Γενικού Προξενείου της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, αποφάσισαν την απο κοινού οργάνωση ενός διεθνούς επιστημονικού Συμποσίου με θέμα: *"Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου"*. Στόχος των εργασιών ήταν να αποτιμηθεί και να αναδειχθεί η στρατηγική σημασία του μετώπου της Θεσσαλονίκης μέσα στο ευρύτερο επιχειρησιακό πλαίσιο, το οποίο του αναλογεί.

Οι εργασίες του Συμποσίου πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 22 και 24 Οκτωβρίου 2015 και κινήθηκαν γύρω από τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

1. Τις συνθήκες διάνοιξης, το φθινόπωρο του 1915, του θεάτρου επιχειρήσεων.
2. Τη σύνθεση, οργάνωση και επιμελητεία των αντιμαχόμενων στρατιωτικών δυνάμεων έως το τέλος του πολέμου.
3. Τη θέση που το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης καταλαμβάνει σε επίπεδο ευρύτερου πολεμικού σχεδιασμού από τους αντίπαλους συνασπισμούς.
4. Τη σύνδεση και αλληλοεξάρτησή του με τα γειτονικά θέατρα αλλά και με τις πολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή.
5. Τις πολεμικές επιχειρήσεις σε ξηρά, θάλασσα και αέρα (Οκτώβριος 1915 - Νοέμβριος 1918).
6. Τη συμβολή του θεάτρου επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στην τελική έκβαση του πολέμου (Σεπτέμβριος - Νοέμβριος 1918).
7. Τη Συμμαχική στρατιωτική παρουσία στην Κεντρική Ευρώπη, στη Μεσημβρινή Ρωσία και στην Κωνσταντινούπολη μετά το πέρας του πολέμου (1918 - 1923).
8. Τη διαχείριση της μνήμης.

Ταυτόχρονα, οι εργασίες του Συμποσίου αποτέλεσαν μια πρώτου μεγέθους ευκαιρία, προκειμένου να αναδειχθεί η μεγάλη σημασία του θεάτρου επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης μέσα στο πλαίσιο διεξαγωγής του πολέμου, κάτι που, δυστυχώς, έχει υποβαθμιστεί από τη διεθνή ιστοριογραφία.

Εκτός από τους 38 συνέδρους από 13 διαφορετικές χώρες, τις εργασίες του Συμποσίου παρακολούθησαν 275 προπτυχιακοί φοιτητές, 40 μεταπτυχιακοί φοιτητές και υποψήφιοι διδάκτορες, 35 πανεπιστημιακοί καθηγητές, εκπρόσωποι διπλωματικών αποστολών, πολιτικών και στρατιωτικών αρχών, επιστημονικών φορέων, σωματείων και συλλόγων καθώς και πλήθος κόσμου.

Η Οργανωτική Επιτροπή εκφράζει τις θερμές της ευχαριστίες προς όλους όσους συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή του Συμποσίου: τον Δήμο Θεσσαλονίκης, ο οποίος το έθεσε υπό την αιγίδα του, τις διοικήσεις των τριών οργανωτικών φορέων, τους Ειδικούς Λογαριασμούς Κονδυλίων Έρευνας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, την Τράπεζα Πειραιώς, τις Πρεσβείες του Ηνωμένου Βασιλείου και της Αυστρίας στην Αθήνα, τα Γενικά Προξενία της Γαλλίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη, τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, το Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, την Επιτροπή Κοινοπολιτειακών Τάφων, τον Όμιλο Μουζενίδη και την επιχείρηση Χατζόπουλου. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον εκδοτικό οίκο University Studio Press καθώς και στον κύριο Δημήτριο Κάρα για την επιμέλεια των αγγλικών κειμένων. Χωρίς τη συνδρομή των παραπάνω, θα ήταν αδύνατη η διοργάνωση του Συμποσίου και ο ανά χειράς συλλογικός τόμος.

Η Mission Centenaire 14/18, θεματοφύλακας των επετειακών εκδηλώσεων με αφορμή τη συμπλήρωση ενός αιώνα από τη διεξαγωγή του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, πρόσφερε την πιστοποίησή της, ενισχύοντας, χάρη στην πρωτοβουλία αυτή, τη διεθνή διάσταση και προβολή του Συμποσίου.

Η Οργανωτική Επιτροπή του Συμποσίου, αποφάσισε ομόφωνα να αφιερώσει τις εργασίες στη μνήμη όλων όσων η μοίρα έστειλε στο θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να πολεμήσουν, πολλοί εκ των οποίων άφησαν την τελευταία πνοή στη συγκεκριμένη γωνιά της γης.

Η οδυνηρή και αναπάντεχη απώλεια του εκλεκτού επιστήμονα, συναδέλφου και φίλου Dušan T. Bataković, η οποία μεσολάβησε από την εποχή της διεξαγωγής του Συμποσίου, οδήγησε αναπόφευκτα την Οργανωτική Επιτροπή στο να αφιερώσει στη μνήμη του τον παρόντα τόμο.

FOREWORD

On the occasion of the centennial commemorations of World War I held around the world, the scientific community of Thessaloniki paid tribute to WWI armistice with an event that left an indelible mark on the history of the city and the surrounding region.

In a joint effort, the Aristotle University of Thessaloniki (AUTH), the University of Macedonia (UoM) and the Institute for Balkan Studies (IMXA) -three of the city's most notable scientific bodies- in cooperation with the Consulate General of France in Thessaloniki, organised an International Conference entitled: “**The Salonica Front in World War I**”. The aim of the conference was to assess and highlight the scale of the strategic importance of the Salonica Front within the wider military context of the war. The Conference took place between 22nd and 24th October, 2015 and focused on the following thematic areas:

1. The opening of the Salonica Front in the autumn of 1915.
2. The organisation and logistics of the opposing military forces from the beginning to the end of the War.
3. The importance of the operational theatre of Thessaloniki for both the Entente and the Central Powers.
4. The political and diplomatic consequences of the Salonica Front and other Fronts in the area.
5. The military operations on land, sea, and air (October 1915-November 1918).
6. The contribution of the operational theatre of Thessaloniki on the final outcome of the War (September-November 1918).
7. The military presence of the Entente forces in Central Europe, Southern Russia, and Constantinople, following the end of the War (1918-1923).
8. Memories, perceptions and the legacy of the Salonica Front.

At the same time, the conference papers were a rare opportunity to call attention to the significance of the military theater of Thessaloniki in the context of the war, which, unfortunately, has been largely neglected or debased in international historiography.

Besides the 38 delegates from 13 different countries, the Conference was attended by 275 undergraduate students, 40 Master's students and Ph. D. candidates, 35 university professors, representatives of diplomatic missions, political and military authorities, scientific bodies, associations and societies, as well as a large audience.

The Organising Committee would like to express our thanks and sincere appreciation to everyone who contributed to making this conference a success: the Municipality of Thessaloniki, which granted auspices to the conference, the administrations of the three

organisational bodies, Special Account for Research Grants (S.A.R.G.) of the Aristotle University of Thessaloniki and the University of Macedonia, Piraeus Bank, the Embassies of the United Kingdom and Austria in Athens, the Consulates General of France and the Federal Republic of Germany in Thessaloniki, the French (Archaeological) School at Athens, the French Institute of Thessaloniki, the Commonwealth War Graves Commission (CWGC), Mouzenidis Group, and Chatzopoulos Company. Likewise, warm thanks are due to University Studio Press publishing house, as well as to Mr. James Karas for proof-reading the English texts. The conference and the ensuing collective volume would not have been possible without the kind assistance of all mentioned above.

Mission Centenaire 14/18, responsible for the commemoration of the Centenary of the First World War, provided certification for the conference, thus reinforcing its international dimension and promotion.

The Conference Organising Committee unanimously decided to dedicate the papers to the memory of all those whose fate it was to be sent to fight in the military theatre of Thessaloniki, many of whom left their last breath in this particular corner of the earth.

The Organising Committee wish to dedicate this collective volume to the memory of the eminent historian, colleague and friend Dušan T. Bataković, whose unexpected loss so deeply saddened us.

Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών

Λένα Κορμά

Privés des bénéfices de la victoire qu'ils avaient pourtant bel et bien remportée sur leur front, maintenus dans la guerre plus longtemps que les autres, les survivants de Salonique rentraient chez eux pleins d'amertume, conscients d'avoir été pendant quatre ans les oubliés de la Grande Guerre.

P. Miquel, *Les Poilus d'Orient*, Παρίσι 1998, 343.

RÉSUMÉ

L'objet principal de cet article est de designer quelques axes du programme quinquennal de l'École française d'Athènes sur l'histoire sociale de l'Armée d'Orient, soutenu par la Mission du Centenaire. Intitulé «Entre global et local. L'histoire civile d'une armée oubliée: l'Armée d'Orient, 1915-1919», ce programme, a pour but de faire une archéologie de l'œuvre de cette armée, au-delà de l'histoire purement militaire, et une ethnographie de ses combattants. La présence de l'Armée d'Orient en Grèce est directement liée aux divers aspects de la société grecque (militaire, politique, économique, social, culturel, sanitaire).

Cependant, l'Armée d'Orient, à quelques exceptions près, continue d'être ignorée dans l'histoire de la Première Guerre Mondiale, en dépit du nombre relativement important d'ouvrages parus, surtout durant les années 1920 et 1930, et dans la décennie 1960. Plus globalement, la mémoire de l'Armée d'Orient ne fut pas enchâssée dans l'espace ou dans la mémoire collective, et elle ne trouva pas sa place dans les historiographies locales, à la fois en raison des connexions troubles entre relations internationales et politique intérieure durant la Première Guerre mondiale et en raison d'un décalage au niveau de la temporalité. Afin, donc, de pouvoir aborder de manière exhaustive les questions directement liées à ce sujet, la concentration et le croisement de sources variées et différentes provenant de divers organismes ou institutions, s'avèrent indispensables. Ici, se présentent quelques cas indicatifs.

Το 1915 ο ποιητής Ναπολέον Λαπαθιώτης σ' ένα απόσπασμα από την ημιτελή αυτοβιογραφία του *Η ζωή μου*, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Και το πρωί που μπήκαμε μες στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, τι θέαμα αλλόκοτο κι αξέχαστο! Όλων των τύπων κι όλων των τόπων οι στολές, σ' ένα μπέρδεμα μεγάλο κι απερίγραπτο. Αεροπλάνα, μιναρέδες, εβραϊόκοσμος, χρυσά γαλόνια και φτερά των βερσαλιέρων, Άγγλοι, Σκωτσέζοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Ρώσοι ναύτες και Σενεγαλέζοι, σαρίκια, φέσια, δίκωχα, πηλήκια-όλες οι φυλές και όλα τα ρούχα σ' ένα συνονθύλευμα πολύχρωμο, φαντασμαγορικό, οπερέτας και βαβυλωνίας- κι ανάμεσα του, ξαφνικά, γνωστοί και φίλοι, ομοϊδεάτες της Αθήνας, μ' εκπλήξεις απροόπτων συναντήσεων, μες στα σοκάκια και στην παραλία, που στριφογύριζε όλο το πλήθος. Τέτοια ήταν η Θεσσαλονίκη την αξέχαστη κι αλήθεια μνημειώδη, ιστορική εκείνη εποχή! [...]».¹

Πρόκειται, αναντίρρητα, για ένα αντιπροσωπευτικό στιγμιότυπο της Θεσσαλονίκης της εποχής. Σήμερα, όμως, εκατό χρόνια μετά, υπάρχει μία ολοκληρωμένη εικόνα του συνολικού έργου και των συνεπειών της συμμαχικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου; Και ακόμη: Πώς συνδέονται όλα αυτά με το νέο ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών; Ας εξεταστούν τα πράγματα από την αρχή.

Στη συγκεκριμένη παρουσίαση δεν θα γίνει λεπτομερής αναφορά ούτε στην ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής ούτε στον καταλυτικό ρόλο που εκείνη διαδραμάτισε στην έκβαση του τέλους του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με τη νίκη υπέρ των συμμάχων της Entente. Ωστόσο, παρά την αναμφισβήτητη ιστορική σημασία του Μακεδονικού Μετώπου, οι συγκεκριμένοι στρατιώτες έμειναν για πολλά χρόνια γνωστοί με το όχι και τόσο τιμητικό προσωνύμιο οι *Κηπουροί της Θεσσαλονίκης*, *Les Jardiniers de Salonique*, κατά την περίφημη φράση του Georges Clemenceau. Μία φράση που γεννήθηκε από ένα πραγματικό γεγονός: Οι στρατιώτες τα πρώτα χρόνια του πολέμου ακινητοποιημένοι, μη δυνάμενοι να λάβουν μέρος στις μάχες όπως οι συμπολεμιστές τους στα άλλα μέτωπα, αναγκάστηκαν να καλλιεργούν τις πεδιάδες της Θεσσαλονίκης προκειμένου να γλυτώσουν από τον απειλούμενο κίνδυνο του σκορβούτου λόγω της μεγάλης κατανάλωσης κονσερβοποιημένων προϊόντων.² Η φράση κατέληξε σε συμβολικό επίπεδο να δηλώνει την υποβάθμιση του Βαλκανικού Μετώπου σε σχέση με το Ανατολικό και το Δυτικό. Ο Alan Palmer στο κλασικό του πλέον έργο *The Gardeners of Salonica*, το οποίο κυκλοφόρησε στα ελληνικά με τον τίτλο *Το Μακεδονικόν Μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*, περιγράφοντας την στασιμότητα στα πρώτα χρόνια του πολέμου θα σημειώσει αρκετά επικριτικά:

«[...] Τι έπραττον οι άνδρες του Σαρράιγ; Έσκαπτον! Τότε ας τους γνωρίση η Γαλλία και η Ευρώπη ως «Κηπουρούς της Θεσσαλονίκης». Όπως όλαί αι ειρωναίαι του Κλεμανσώ, αυτή ήτο σκληρά γελαιογραφία, αλλά και ζωντανή φράσις.

1. Σ. Σερέφας, «Δεν υπήρξαν ήρωες εδώ...» (Λογοτεχνικά Κείμενα και Μαρτυρίες), (Η Θεσσαλονίκη στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο), Θεσσαλονίκη 2015, 33.

2. P. Miquel, *Les Poilus d'Orient*, Paris 1998, 153.

Ήτο πλέον καιρός να επιτευχθή κάτι εις την Θεσσαλονίκην δια να καταισχυνοθούν οι επικριταί [...]».³

Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι ανάμεσα στους οκτώ στρατιώτες που ενταφιάστηκαν στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στο Παρίσι το 1920, ο μαχητής της Στρατιάς της Ανατολής δεν είχε θέση. Η συνεισφορά του, αντιθέτως, θα αναγνωριστεί το 1927 με τα εγκαίνια του μνημείου του αφιερωμένου στους *Héros de l'Armée d'Orient et des Terres Lointaines* στη Μασσαλία. Οι *Poilus d'Orient* δεν έτυχαν ούτε της ίδιας αναγνώρισης αλλά ούτε περιβλήθηκαν αντίστοιχης αίγλης με εκείνους που πολέμησαν στις μάχες της Somme, του Verdun, του Chemin de Dames ή των Vosges.⁴ Διότι, στην ιστορία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το Μακεδονικό Μέτωπο παραμένει ένα επεισόδιο όχι ιδιαίτερα γνωστό, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γαλλία, παρά έναν σχετικά σημαντικό αριθμό βιβλίων που εκδόθηκαν, κυρίως κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, αλλά και του 1960. Η πλειοψηφία των κειμένων έχει συνταχθεί από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές που θέλησαν να υπενθυμίσουν στους συγχρόνους τους τις μάχες που διεξήχθησαν σε αυτή την πλευρά της ευρωπαϊκής ηπείρου και δεν υπολείπονταν σε τίποτα από τα αντίστοιχα ανδραγαθήματα του Δυτικού Μετώπου.⁵

Η βιβλιογραφική βάση που έχει ξεκινήσει να καταρτίζεται η Γαλλική Σχολή Αθηνών περιλαμβάνει συνολικά ήδη πάνω από μερικές εκατοντάδες τίτλους τέτοιου είδους απομνημονευμάτων, μυθιστορημάτων και ιστορικών αφηγήσεων, αλλά η παραγωγή πανεπιστημιακών και επιστημονικών έργων παραμένει ακόμα αρκετά περιορισμένη.⁶ Παρ' όλα αυτά, η σειρά που κυκλοφόρησε το 2015 από τις εκδόσεις University Studio Press, αφιερωμένη στη Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελεί μία αξιωματικώς προσπαθεία, εμπλουτίζοντας τη σχετική βιβλιογραφία. Πάντως, η Στρατιά της Ανατολής δεν εγγράφηκε ούτε στο χώρο ούτε στη συλλογική μνήμη και δεν μπόρεσε να βρει τη θέση της στις τοπικές ιστοριογραφίες. Σίγουρα, όμως, χωρίς την Στρατιά της Ανατολής, η ελληνική ιστορία, ακόμα και η ευρωπαϊκή, θα ήταν εντελώς διαφορετική.

3. A. Palmer, *Το Μακεδονικό Μέτωπο και ο Ελληνικός Διχασμός*, μετάφρ. Νικ. Κ. Παπαρρόδος, Αθήνα 1977, 128.

4. M. Schiavon, *Le Front d'Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1918*, Paris 2014, 366-367.

5. G. Fassy, *Le commandement français en Orient (octobre 1915-novembre 1918)*, Paris 2003, 7.

6. Αξίζει να σημειωθεί η έκδοση των πρακτικών δυο σχετικών επιστημονικών συνεδρίων, καθώς και η εκπόνηση δυο διδακτορικών διατριβών και μίας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, βλ. Γ. Μουρέλος (επιμ.), *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, Θεσσαλονίκη 1992· *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, Θεσσαλονίκη 2005· P. Facon, *Soldats français de l'Armée d'Orient (1915-1919): recherché sur le moral et approche des mentalités*, thèse de doctorat non publiée, Paris 1978· Fr. Saint-Ramond Roussanne, *La Campagne d'Orient 1915-1918, Dardanelles-Macédoine, d'après les témoignages de combattants: des premiers départs vers les Dardanelles, fin février 1915, à l'armistice bulgare du 29 septembre 1918*, thèse de doctorat non publiée, Paris 1999· E. Ρούκα, «Το Μακεδονικό μέτωπο: μελέτη ανάδειξης και αξιοποίησης ενός ιστορικού τόπου», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη 2014.

Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών

Με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα γεγονότα αποτελούν μία πολύ καλή ευκαιρία προκειμένου να αναζωπυρωθεί το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον γύρω από τη Στρατιά της Ανατολής. Σ' αυτό το πλαίσιο, το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, με τίτλο "Entre global et local. L'Histoire civile d'une armée oubliée: L'Armée d'Orient, 1915-1919", υπό την ευθύνη του Τάσου Αναστασιάδη, Directeur des Etudes Modernes et Contemporaines της Σχολής, και την υποστήριξη της Mission du Centenaire στη Γαλλία, ευελπιστεί να επαναπροσεγγίσει και να αναδείξει το σύνολο της δράσης της Γαλλικής Στρατιάς. Η συνεισφορά της Γαλλικής Σχολής Αθηνών στην ελληνική αρχαιολογία είναι αναμφισβήτητη αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό τον τομέα. Έχοντας ως αφετηρία την Στρατιά της Ανατολής, η Σχολή σκοπεύει να προβεί σε μία σύγχρονη αρχαιολογία αυτή τη φορά. Έτσι, με την συμβολή των τεχνολογικών μέσων, του δικτύου των συνεργατών και της αρχαιολογικής εμπειρίας που κατέχει η Σχολή, προτείνεται μία αρχαιολογία του έργου της Γαλλικής Στρατιάς, πέρα από την αμιγώς στρατιωτική ιστορία της, και μία εθνογραφία των πολεμιστών της. Εξάλλου, και η έκθεση που οργανώθηκε από τον Δεκέμβριο του 2012 έως τον Μάρτιο του 2013 στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα του Γαλλικού Νοσοκομείου στη Θέρμη, υπήρξε το έναυσμα προσέγγισης των ποικίλων εκφάνσεων της συγκεκριμένης Στρατιάς.⁷ Όπως, άλλωστε, σημειώνεται και στο προλογικό σημείωμα των επιμελητών:

«Τα ευρήματα της ανασκαφής στη Θέρμη, συνδεδεμένα κυρίως με τον πόνο και την προσπάθεια για τη γιαιτρεία των τραυματιών, σε αρκετές περιπτώσεις αναπόφευκτα παραπέμπουν και στις καθοριστικές αλλαγές που προέκυψαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, λόγω της παρουσίας χιλιάδων στρατιωτών που κατέφθασαν από όλες τις γωνιές του κόσμου "για να σκοτώσουν και να σκοτωθούν", αλλά και στο ειρηνικό έργο του επιστημονικού προσωπικού που αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής».⁸

Πρόκειται για ένα πολυετές πρόγραμμα που στοχεύει στη δημιουργία ενός σύγχρονου εργαλείου έρευνας και αξιοποίησης του υλικού, το οποίο θα μπορέσει να λειτουργήσει ως πόλος έλξης και συνεργασίας, για την επιστημονική κοινότητα αλλά θα αποτελέσει, παράλληλα, και μία ηλεκτρονική σελίδα διαθέσιμη στο ευρύτερο κοινό. Αντικειμενικός σκοπός είναι να τεθούν στη διαθεσιμότητα των ερευ-

7. Α. Χ. Αντωνάρας-Ι. Μότσιανος (επιμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια. Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες*, Θεσσαλονίκη 2012.

8. Α. Χ. Αντωνάρας-Ι. Μότσιανος, «Σκεπτικό οργάνωσης της Έκθεσης και του Καταλόγου», στο Α. Χ. Αντωνάρας-Ι. Μότσιανος (επιμ.), *ό.π.*, 17. Επίσης, P. Malaquin, "L'œuvre civilisatrice de l'Armée française en Macédoine", *Bulletin de la Société des Sciences historiques et naturelles de l'Yonne*, 73 (1919), 2-23. Α. Σατραζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*, Θεσσαλονίκη 2012.

νητών, και όχι μόνο, οπτικοακουστικές και γραπτές αρχειακές πηγές, τόσο γαλλικές όσο και ελληνικές, γύρω από την Γαλλική Στρατιά προκειμένου να αποκατασταθεί η μνήμη της και να ανιχνευτούν οι πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές, πολιτισμικές πτυχές του συγκεκριμένου θεάτρου των πολεμικών επιχειρήσεων. Συνοπτικά, το πρόγραμμα θα διαμορφωθεί γύρω από τρεις κεντρικούς άξονες:

1) **Το έργο της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής.** Η μελέτη της δράσης της Γαλλικής Στρατιάς επιδιώκει να ανασκευάσει τον περίφημο προσδιορισμό των κηπουρών. Διότι, η Γαλλική Στρατιά ήταν αναγκασμένη να απασχοληθεί και σε μη στρατιωτικά μέτωπα λόγω των τοπικών και χρονικών ιδιαιτεροτήτων, αφήνοντας έως σήμερα ανεξίτηλα τα σημάδια της. Ο ερευνητής καλείται να ανασκάψει, για να χρησιμοποιηθεί ένας όρος της αρχαιολογίας, το «κοινωνικό» παρελθόν αυτής της στρατιάς. Να γίνει, δηλαδή, αντιληπτό μέχρι ποιού σημείου τα έργα της στον τομέα της υποδομής, του εξοπλισμού, της ιατρικής, της γραφειοκρατίας αλλά και της επιστημονικής έρευνας επέδρασαν στο χώρο και στους πληθυσμούς, επιτρέποντας να διαφανεί ότι η κοινωνική δράση της Στρατιάς ήταν η συνέχιση του πολέμου μ' άλλα μέσα. Και φυσικά, παραφράζεται εδώ η γνωστή φράση του θεωρητικού του πολέμου Carl von Clausewitz ότι ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα. Και από την άλλη πλευρά, διερευνώντας τις συνθήκες συμβίωσης, ιδιαίτερα τεταμένες αρκετές φορές, συμμαχικών στρατευμάτων και πολιτών, να μελετηθούν τα πρακτικά ζητήματα που ανέκυπταν σχετικά με τη στέγαση, τη διατροφή, την προμήθεια των βασικών αγαθών, τα μέσα μεταφοράς, την παροχή ιατρικής φροντίδας και περίθαλψης.

2) **Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής και οι Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες.** Το μέσο των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών (στη συγκεκριμένη περίπτωση ένα σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών, *Système des Informations Géographiques/SIG*) που προτείνεται από το πρόγραμμα έχει ως στόχο να χαρτογραφήσει τη δράση της Στρατιάς, επιτρέποντας ταυτόχρονα την ενσωμάτωση αρχείων, χαρτών, καρτ-ποστάλ, φωτογραφιών της εποχής εκείνης αλλά και πιο σύγχρονες. Τηρώντας όλα τα δεδομένα προστασίας, οι ερευνητές θα έχουν την δυνατότητα να αναζητούν τις ηλεκτρονικές σελίδες και τα διαθέσιμα αρχεία που τους ενδιαφέρουν, ενώ, από την άλλη πλευρά, το ευρύτερο κοινό θα μπορεί να εντοπίζει και να επισκέπτεται γεωγραφικούς τόπους, μαζί με τις σχετικές πληροφορίες.

3) **Η μοίρα, *le destin des Poilus en Orient*.** Σε εθνογραφικό επίπεδο, το έργο θα επιθυμούσε να προσφέρει μία οπτικοποίηση των συλλογικών πτυχών της Στρατιάς, χαρτογραφώντας τους συνδέσμους μεταξύ Θεσσαλονίκης και των διαφορετικών σημείων εκκίνησης των στρατιωτών, χάρη σε μία καταγραφή και ψηφιοποίηση των ονομάτων των στρατιωτών, ξεκινώντας από όσους αναπαύονται στο συμμαχικό κοιμητήριο του Ζεϊτενλικ. Αξίζει, να τονιστεί ότι η Στρατιά της Ανατολής, και απ' αυτή την άποψη και η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής, συνιστούσε ένα πολυεθνικό μωσαϊκό, όπως το περιγράφει χαρακτηριστικά και ο Λαπαθιώ-

της, εξαιτίας της διεθνούς σύστασής της. Μία Βαβέλ των φυλών, όπως αναφέρει και ο Γιάννης Μέγας αφού:

«[...] σε μία πόλη όπου ακόμα υπερείχε ο εβραϊκός πληθυσμός και συνυπήρχε με τους Έλληνες χριστιανούς και τους μουσουλμάνους ήρθαν να προστεθούν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Γάλλοι, Σενεγαλέζοι, Βορειοαφρικανοί, Άγγλοι, Σκωτσέζοι, Ουαλοί, Ιρλανδοί, Ινδοί, Κύπριοι, Μαλτέζοι, Σέρβοι, Ιταλοί, Ρώσοι, Αλβανοί, Αμερικανοί, Έλληνες άλλων περιοχών καθώς και νοσοκόμες και γιατροί από τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. [...] Πραγματική Βαβέλ των φυλών και των γλωσσών».⁹

Το κοιμητήριο του Ζέιτενλικ αποτελεί μία ζωντανή απόδειξη του πολυφυλετικού και πολυθρησκευτικού χαρακτήρα της Στρατιάς, αρκεί και μόνο να παρατηρήσει κάποιος τον τρόπο δόμησης και διαχωρισμού των μνημάτων και των ηρώων μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων.

Αρχειακές πηγές: αποδελτίωση και πρώτες προσεγγίσεις

Αν και πρόκειται για ένα πρόγραμμα που βρίσκεται ακόμα στα σκαριά, η Γαλλική Σχολή στο πλαίσιο μελέτης του ποικιλόμορφου έργου της Στρατιάς, έχει ήδη προχωρήσει στην αποδελτίωση ορισμένων αρχειακών, φωτογραφικών και ψηφιακών πηγών. Παρ' όλο που είναι πολύ νωρίς για την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων, γίνεται από τώρα σαφές ότι πρόκειται για ένα διευρυμένο θέμα, το οποίο εμπεριέχει πολλές παραμέτρους, επιτρέποντας μία μελέτη των στενών σχέσεων μεταξύ της Γαλλίας, της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών δυνάμεων.¹⁰ Έχουν μέχρι αυτή τη στιγμή αποδελτιωθεί τα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, τα αρχεία του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, τα αρχεία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, τα αρχεία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Επίσης, τα αρχεία του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, τα πρακτικά των συνεδριάσεων από το Γραφείο του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Θεσσαλονίκης. Τέλος, τα αρχεία από τη Service historique de la Défense στο Παρίσι. Ακολουθεί μία συνοπτική αναφορά σε ορισμένους αρχειακούς φορείς, προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητός ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της κοινωνικής προέλευσης της συγκεκριμένης Στρατιάς.

Πρώτα απ' όλα, η αποδελτίωση των αρχείων της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού της Ελλάδας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο από στρατιωτική αλλά και από διπλωματική, πολιτική και κοινωνική σκοπιά. Ο πλούτος των αρχείων

9. Γ. Μέγας, *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των φυλών*, (Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), Θεσσαλονίκη 2015, 17.

10. R. Porte, "L'armée française en Grèce (1916-1918), entre contradictions politiques et militaires", στο R. Porte-A. Bicer (επιμ.), *Les relations militaires franco-grecques. De la Restauration à la Seconde Guerre mondiale*, Paris 2007, 83-101. Δ.Α. Κατσικώστας, «Οι διπλωματικές εξελίξεις και ο προεξάρχων ρόλος της Γαλλίας στον Ελληνικό Διχασμό κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας (19^{ος}-20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2011, 77-97.

οφείλεται στο ότι είναι ποικίλα, περιλαμβάνοντας αναμνήσεις των πρωταγωνιστών της εποχής, στρατιωτικούς χάρτες, τηλεγραφήματα, αλληλογραφία, εφημερίδες, περιγραφές μαχών αλλά και πληροφορίες για την ευρύτερη ελληνική πολιτική κατάσταση. Έτσι, εκτός από την στρατιωτική πλευρά, γίνεται αντιληπτό η ιδιαίτερα φορτισμένη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στη βασιλική κυβέρνηση των Αθηνών και τη Στρατιά της Ανατολής, καθώς και η ανάμιξη της τελευταίας στις εσωτερικές υποθέσεις του ελληνικού κράτους. Η διαμάχη, παραδείγματος χάρη, του Αντιστράτηγου Κωνσταντίνου Μοσχόπουλου με τον Στρατηγό Maurice Sarrail, όπως αποτυπώνεται στην αλληλογραφία του πρώτου, είναι ενδεικτική αυτής της σύγκρουσης. Τον Φεβρουάριο του 1916, σημειώνει σχετικά:

«Περί τας αρχάς του μηνός Φεβρουαρίου κληθείς εις Αθήνας δι' υπηρεσίαν και παρουσιασθείς ενώπιον του Βασιλέως ανεκοίνωσα εις την Αυτού Μεγαλειότητα παν το σχετικόν όσον αφορά την ανυτόφορον πλέον διαγωγήν του Στρατηγού Σαραϊγ και την κακοπιστίαν αυτού προς άπασας τας Ελληνικάς Αρχάς, μη φειδομένου ουδ' αυτού του προσώπου του Βασιλέως [...]».¹¹

Στο ίδιο πνεύμα, εντάσσονται και οι μαρτυρίες των στρατιωτικών που πρόσκειντο στον βασιλιά, δίνοντας την δική τους «εξήγηση» για τον ρόλο της Στρατιάς στην Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου και τον Εθνικό Διχασμό.¹²

«[...] Ήτοι μετά τον χωρισμόν και την εγκατάστασιν της Επαναστατικής Κυβερνήσεως εν Θεσσαλονίκη η κατάσταση καθ' έκαστην έβαινεν επί τα χείρω, διότι το Κράτος δεν είχε μόνο να παλαίσει εναντίον των εκβιασμών των αδικιών και των συκοφαντιών των προερχομένων εκ μέρους της Συνενοήσεως, αλλ' επρόκειτο να παλαίσει και εναντίον των επαναστατών οίτινες έχοντες πλέον επί κεφαλής αυτών τον Ελευθέριον Βενιζέλον και συνενοθέντες μετά των Συμμάχων και από κοινού εργαζόμενοι καθίσταντο ημέρα τη ημέρα λίαν επικίνδυνον».¹³

Ταυτόχρονα, μέσα από τα προσωπικά αρχεία του Αντιστράτηγου Μοσχόπουλου, σκιαγραφούνται οι αντιθέσεις και η αρνητική στάση και του τοπικού πληθυσμού απέναντι στις συμμαχικές δυνάμεις της Θεσσαλονίκης. Τα συγκεκριμένα στρατιωτικά αρχεία προσφέρουν, μ' άλλα λόγια, στον ερευνητή τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τις πολιτικές, κοινωνικές και στρατιωτικές εξελίξεις της Ελλάδας μέσα από την οπτική ενός επίσημου θεσμικού φορέα, όπως ο Ελληνικός Στρατός.

Η *Υπηρεσία του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου* του υπουργείου Εξωτερικών συνιστά μία από τις σημαντικότερες πηγές για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος. Τα αρχεία της Κεντρικής Υπηρεσίας δεν περιορίζονται μόνο σε πολιτικά

11. Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [στο εξής ΓΕΣ-Δ.Ι.Σ.], φάκ. 371/B/4: Αρχείον Στρατηγού Μοσχόπουλου, Φεβρουάριος 1916.

12. Σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, βλ. Γιάννης Γ. Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)», *Μνήμων*, 8 (1980-1982), 119-188.

13. ΓΕΣ-Δ.Ι.Σ., φάκ. 371/B/17: Αρχείον Στρατηγού Μοσχόπουλου, Ανασκόπησις των γεγονότων (1916).

ζητήματα. Μία πληθώρα τηλεγραφημάτων, εκφράζοντας την ελληνική οπτική, αναφέρονται στην αποβίβαση και εγκατάσταση των συμμάχων στη Θεσσαλονίκη, στο καθεστώς που εφαρμόστηκε χωρίς τη συναίνεση του βασιλιά και τις τεταμένες σχέσεις με την κυβέρνηση των Αθηνών, καθώς και στη συνεργασία με την Προσωρινή Κυβέρνηση.

Συγχρόνως, όπως και με τα αρχεία του Στρατού, πολλοί φάκελοι εστιάζουν στην συμπεριφορά του τοπικού πληθυσμού:

«Οι κάτωθι υπογεγραμμένοι κάτοικοι Μούδρου πολίται Έλληνες επιτηδευματῖαι καφεπώλαι και οιοπνευματοπώλαι λαμβάνομεν την τιμὴν ναγνωστοποιήσωμεν Ὑμῖν ὅτι ἡ ενταύθα Γαλλικὴ και Αγγλικὴ στρατιωτικὴ Διοίκησις καταυλίσασα τα υπ' αὐτὴν στρατεύματα πέριξ ἡς κωμοπόλεως ἡμῶν και τινὰ εγγύτατα των οικίων μας, αναμιγνύεται εις τα εσωτερικά του χωρίου και των καταστημάτων μας απαγορεύσασα την πώλησιν οίνου, ζύθου και οιοπνευματωδῶν ποτῶν πρὸς πάντα ανεξαιρέτως πάσης φυλῆς και εθνικότητος και εις αυτοὺς τους κατοίκους Μούδρου».¹⁴

Αναρίθμητες είναι οι επιστολές των κατοίκων των διαφόρων περιοχών του ελληνικού κράτους προς το υπουργείο Εξωτερικών για να διατυπώσουν τα παράπονά τους σχετικά με τη συμπεριφορά ορισμένων μελών του γαλλικού στρατού, τις συλλήψεις, τις βίαιες πολλές φορές προσπάθειες για να συνεργαστούν μαζί τους, τις κατηγορίες, αληθείς ή μη, για κατασκοπεία.

«Αίτησις Αμαλίας χήρας Βαζάκου Κατοίκου Θεσσαλονίκης. Πρὸς την Α. Εξοχότητα τον κύριον Ελευθέριον Βενιζέλον πρόεδρον της προσωρινῆς κυβερνήσεως. Ενταύθα. Εξοχώτατε, Απόφασις του Γαλλικού Στρατοδικείου της ημετέρας πόλεως του προπαρελθόντος Σαββάτου κατεδίκασε τον υἱόν μου Ξενοφώντα Βαζάκον εις δέκα ετών καταναγκαστικά έργα ως συνεργόν του Γερμανού κατασκόπου Μάρμπαχ, επί τη κατηγορία ὅτι κατά Φεβρουάριον του 1916 ἐκόμισε πρὸς αὐτόν επιστολὴν εν Φλωρίνῃ. Βαθύτατα πληγείσα εκ του γεγονότος τούτου, ὅπερ ανεξίτηλον εθνικὴν κηλίδα προσάπτει εις το ὄνομα της οικογενείας μας, λαμβάνω την τιμὴν και το θάρρος να εκλιπαρήσω θερμότερα την υψηλὴν συναντίληψιν της Ὑμετέρας Εξοχότητος. Ο καταδικασθεὶς υἱός μου υπήρξεν αείποτε ἀπὸ πεποιθήσεως ἔνθερος θιασώτης των φιλελευθέρων ιδεῶν, ἀπηνῆς διώκτης των βουλγάρων κατὰ τον Μακεδονικὸν ἀγῶνα, φίλος και θαυμαστής της Γαλλίας ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας και εις των πρώτων και ενθερμοτέρων οπαδῶν του Φιλελεύθερου κόμματος εν Θεσσαλονίκη πολλάκις εκ της ἐλευθέρως εκδηλώσεως των φρονημάτων του κινδυνεύσας και αὐτὴν την θέσιν του, καθ' ἣν εποχὴν υφίσταντο ἐτι ενταύθα αι βασιλικαὶ των Αθηνῶν ἀρχῶν. [...]».¹⁵

14. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας [στο εξής Υ.Δ.Ι.Α.], 1915, φάκ. Α/5, 24: Προς την Α.Ε. τον Πρωθυπουργόν της Ελλάδος, Αριθ. 6544, Μούδρος, 27 Μαΐου 1915.

15. Υ.Δ.Ι.Α., 1917, φάκ. Α/VIII (1): «Αίτησις Αμαλίας, χήρας Βαζάκου, κατοίκου Θεσσαλονίκης», Αριθ. 2365, Θεσσαλονίκη, 31 Μαρτίου 1917.

Συνήθως, τα γράμματα αυτά συνοδεύονταν και από αιτήματα αποζημιώσεων για τα δεινά που υπέστησαν οι ίδιοι σε σχέση με την καταστροφή ή/και επίταξη των περιουσιών τους (βοσκοτόπια, αγροκτήματα, ζωικό κεφάλαιο, καταστήματα):

«Κύριε Υπουργέ, ο Γαλλικός Στρατός άμα ως έλθων εις το χωρίον μου Ματσικόβον της Μακεδονίας διέταξεν να αποσυρθώμεν άπαντες οι κάτοικοι του χωρίου μου εις τα νοτιώτερα μέρη και προς την Θεσσαλονίκην. Συνεπεία της διαταγής ταύτης ανεχωρήσαμεν, αφίσαντες εις την τύχην των τας περιουσίας μας απαρτιζόμενας εκ βοών αιγών, ιππών και λοιπών άλλων ακινήτων κτημάτων και μετέβημεν εις τον Σιδηροδρομικόν σταθμόν Τεκελή ένθα εισηγήσει κακοβούλων εξελήφθημεν παρά των εκεί Γαλλικών Στρατιωτικών αρχών ως εχθροί των και κατάσκοποι και συλληφθέντες εγω τε και εξαδελφός μου Βασίλειον Σιονίδης μετήχθημεν εις Θεσσαλονίκην όπου και εφυλακίσθημεν δια την ως άνω αίτιαν εις το εκεί Γερμανικόν Σχολείον [...] Επειδή όμως είχαν αφίσει τα δύο τέκνα μου, την σύζυγον μου και την γραιάν μητέρα μου ητησάμην να επιτραπή και εις τούτους να μας ακολουθήσουν, ενεργείαις δε της Αστυνομικής Διευθύνσεως Θεσσαλονίκης, επετράπη και εις τούτους να έλθουν εις Παλαιάν Ελλάδα, μεθ' ον ανεχωρήσαμεν [...] Η περιπέτεια αυτή κ. Υπουργέ με κατέστρεψε τελείως καθόσον απομακρυνθείς εκ της περιουσίας μου, συνισταμένης, ως επί το πλείστον, εκ κινητών, και ήδη μάλιστα εις εποχήν καθ' ην η συγκομιδή των ακινήτων, δεν θα επανεύρω κατά την παλινόστησίν μου ουδέν εκ τούτων, υποκειμένων, ως γνωστόν, εις άμεσον καταστροφήν. Όθεν λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς κ. Υπουργέ όπως ευαρεστηθήτε να ενεργήσητε ό,τι εκ των καθηκόντων υμών απορρέει, προς αποζημίωσιν μου υπό των Γαλλικών Αρχών, καθόσον ειμί οικογενειάρχης πτωχότατος ούτινος τα τέκνα η ανωτέρω εκτεθείσα περιπέτεια αφήκεν εις οδούς. Αι ζημίαι μου υπολογιζόμεναι εις χρήμα ανέρχονται εις το ποσόν των οκτώ χιλιάδων δραχμών».¹⁶

Καθ' όλη τη διάρκεια εκείνης της περιόδου, το υπουργείο Εξωτερικών θα λαμβάνει τηλεγραφήματα και αναφορές από τις επιμέρους αρχές, σχετικές, εκτός των άλλων, με τις στρατιωτικές κινήσεις, τις μάχες στο Μακεδονικό Μέτωπο, την κατάληψη δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων από τις συμμαχικές δυνάμεις, τις οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές, τον εφοδιασμό, τα μέτρα λογοκρισίας που εφαρμόστηκαν. Μαρτυρίες, μ' άλλα λόγια, της κοινωνικής πραγματικότητας του πολέμου, οι οποίες σκιαγραφούν την καθημερινότητα των ίδιων των πρωταγωνιστών.

Αν και τα σχετικά αρχεία του *Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος* έχουν ήδη μελετηθεί και δημοσιευτεί από τον Νίκο Παντελάκη,¹⁷ εντούτοις, η εκ νέου αποδελτίωσή τους κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να θέσουμε νέα ερωτήματα γύρω από τις οικονομικές συνέπειες της συμμαχικής παρουσίας για

16. Υ.Δ.Ι.Α., 1916, φάκ. Α/4/ΧΙ (5): «Αίτησις Χρήστου Γρ. Σιονίδου εις Ματσικόβου της Μακεδονίας, διαμένοντος ήδη ενταύθα, εξόριστος των Γαλλικών Στρατιωτικών αρχών», Αριθ. 4036, Αθήνα, 20 Απριλίου 1916.

17. Ν. Σ. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.

το ελληνικό κράτος. Διότι, η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο απαιτούσε τεράστιες δαπάνες, τις οποίες το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να επωμιστεί, με αποτέλεσμα ο Ελευθέριος Βενιζέλος να θέσει ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή στη σύρραξη την οικονομική ενίσχυση από την Entente. Οφείλουμε να ξαναμελετήσουμε την οικονομική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε, ένα «νομισματικό χάος» κατά τον Ευάγγελο Χεκίμογλου, αφού στην περίοδο της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης:

«[...] οι συμμαχικές υπηρεσίες δεν μπορούσαν να εξαργυρώσουν τα χαρτονομίσματα τους και να προβούν σε αγορές. Έτσι, επέβαλαν την αναγκαστική κυκλοφορία των νομισμάτων τους, με αποτέλεσμα να πέφτει η αξία τους και να δημιουργούνται καθημερινές προστριβές στην αγορά από διαμαρτυρούμενους εμπόρους, οι οποίοι δεν δέχονταν το υποτιμημένο γαλλικό φράγκο».¹⁸

Από μία εντελώς διαφορετική σκοπιά, τα αρχεία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, και κυρίως τα αρχεία των ανασκαφών, περιέχουν την αλληλογραφία ανάμεσα στις γαλλικές στρατιωτικές αρχές και στη Γαλλική Σχολή Αθηνών¹⁹ γύρω από αρχαιολογικά ζητήματα, φανερώνοντας τη στενή συνεργασία των δυο φορέων και προβάλλοντας μία ιδιαίτερη στάση της συγκεκριμένης στρατιάς για την προστασία και ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού ως ευρωπαϊκής κληρονομιάς. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι είχε προβλεφθεί για μετά το τέλος του πολέμου η ίδρυση ενός μουσείου της Armée d'Orient στη Θεσσαλονίκη, για να εκτεθούν όλα τα ευρήματα των ανασκαφών που διεξήχθησαν από την Service Archéologique της Στρατιάς, η οποία λειτουργούσε ήδη από την άνοιξη του 1916.²⁰ Το σχέδιο αυτό τελικά δεν υλοποιήθηκε. Σ' αυτό το πλαίσιο, καθοριστική θα σταθεί η στενή συνεργασία μεταξύ του Gustave Fougères, διευθυντή της Σχολής εκείνη την περίοδο και ενός από τους βασικότερους διοργανωτές της γαλλικής προπαγάνδας,²¹ και του Maurice Sarrail, ο οποίος «είδε την αρχαιολογία σαν μέσο για να εκφράσει με συγκεκριμένο τρόπο το προσωπικό του ενδιαφέρον για τον ελληνισμό»²² και ήταν

18. Ε. Χεκίμογλου, «Επιδράσεις της συμμαχικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη (1915-1918)», στο Α. Χ. Αντωνάρας-Ι. Μότσιανος (επιμ.), *ό.π.*, 59.

19. M. René-Hubert, "Des hellénistes en guerre. Le parcours atypique des membres de l'École française d'Athènes durant la Première Guerre mondiale", *Revue historique des Armées*, 261 (2010), 88-105.

20. M. René-Hubert, "L'instruction sur la conservation et la recherche des antiquités: à propos d'une instruction originale de l'état-major de l'Armée d'Orient", *Revue historique des Armées*, 226 (2002), 71-80.

21. Σχετικά με τον ρόλο της Γαλλικής Σχολής Αθηνών στη γαλλική προπαγάνδα κατά την περίοδο του πολέμου, βλ. J.-Cl. Montant, "Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre mondiale", στο *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, 61-87· M. Stavrinou, "Gustave Fougères, l'École française d'Athènes et la propagande en Grèce durant les années 1917-1918", *Bulletin de correspondance hellénique*, 120 (1996), 83-99· C. Valenti, "L'École française d'Athènes pendant la Grande Guerre: une institution universitaire au service de l'Entente", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 4 (2001), 5-14.

22. Α. Farnoux, «Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία», στο Π. Αδάμ-Βελένη-Α. Κουκουβού (επιμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922*, Θεσσαλονίκη 2012, 83-84.

θιασώτης της ιδέας ότι η Στρατιά της Ανατολής θα συνεχίσει τη γαλλική παράδοση της εκστρατείας στην Αίγυπτο και τον Μωριά.²³

Αντίστοιχα, η έκδοση το 1927 του έργου *Monuments de l'Athos relevés avec le concours de l'armée française d'Orient et de l'École française d'Athènes* είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας της Service topographique με τον κορυφαίο νέο-ελληνιστή Βυζαντινολόγο Gabriel Millet, που κλήθηκε ως ειδικός να μελετήσει τις τοιχογραφίες στα μοναστήρια του Άγιου Όρους.²⁴ Παράλληλα, το αρχείο του Charles Picard, ο οποίος υπηρέτησε την στρατιωτική θητεία του στο Μακεδονικό Μέτωπο και διετέλεσε διευθυντής της Γαλλικής Σχολής αμέσως μετά τον πόλεμο, περιέχει όχι μόνο στοιχεία για τις ανασκαφές στον Άγιο Γεώργιο Θεσσαλονίκης και σ' άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου αλλά, συνάμα, και εθνογραφικές μελέτες για τη Μακεδονία και τη χαρτογράφηση της περιοχής από την Στρατιά.

Τέλος, μνεία πρέπει να γίνει και σ' ένα ακόμα πολύ σημαντικό αρχείο, αυτό της *Service historique de la Défense* στο Παρίσι, το οποίο προσεγγίζει πολλές πτυχές της Στρατιάς, από γαλλική σκοπιά αυτή τη φορά.²⁵ Όπως και στην περίπτωση των στρατιωτικών αρχείων της Ελλάδας, εκτός από τις πολύ πλούσιες στρατιωτικές θεματικές, μπορούν να επισημανθούν οι πολιτικές εντάσεις και οι οικονομικοί ανταγωνισμοί που χαρακτήριζαν τόσο τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των βαλκανικών κρατών, όσο και μεταξύ των ίδιων των συμμαχικών δυνάμεων. Τα συγκεκριμένα αρχεία αγγίζουν και την ιατρική πτυχή της Στρατιάς, περιλαμβάνοντας στοιχεία για την υγειονομική συγκρότηση, την οργάνωση των στρατιωτικών νοσοκομείων και την αντιμετώπιση των μολυσματικών ασθενειών.²⁶ Εξάλλου, είναι ήδη γνωστή η μάχη που έδωσε η Στρατιά και στο πεδίο των ασθενειών, και ειδικότερα εναντίον της ελονοσίας,²⁷ αν και η Ελλάδα έπρεπε να περιμένει μετά το τέλος του Β' Παγκο-

23. M. Hatzopoulos, "Le journal intime de Léon Rey: un témoignage exceptionnel sur le service archéologique de l'Armée d'Orient et sur la vie dans le camp retranché de Salonique", στο *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, 192. Εξάλλου, η ίδια η ονομασία *Armées Alliées d'Orient* βρίσκει τις ρίζες της στο τίτλο που χρησιμοποιήθηκε και για το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα των προηγούμενων αιώνων, *Armée d'Orient*. Ονομασία την οποία επιθυμούσε ο ίδιος ο Sarrail όταν ανέλαβε την αρχηγία των συμμαχικών στρατευμάτων, αντλώντας έμπνευση από τις δυο προηγούμενες: Η πρώτη *Armée d'Orient* δημιουργήθηκε από τον Bonaparte κατά την εκστρατεία της Αιγύπτου το 1799, ενώ η δεύτερη λαμβάνει χώρα κατά την εκστρατεία της Κριμαίας το 1854-1855. Fassy, *ό.π.*, 7.

24. Β. Μαλαδάκης, «Οι έρευνες του Gabriel Millet στο Άγιο Όρος μέσα από το αρχείο της Γαλλικής Σχολής Αθηνών», στο *Αγιορειτική Εστία* (έκδ.), *Το Άγιο Όρος στα χρόνια της απελευθέρωσης. Στρογγυλές τράπεζες: 'Ναζαρηνή Ζωγραφική', 'Φόρος Τιμής στον Gabriel Millet'*, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2013, 387-391.

25. R. Porte, "Militaires Français et renseignement en Grèce et sur le Front d' Orient 1915-1924. Approche historiographique des sources françaises", στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the great war*, 399-408.

26. Σε αυτό το πλαίσιο, θα κυκλοφορήσουν από τους Συμμάχους σχετικές οδηγίες και πραγματείες, διαθέσιμες σήμερα στο συγκεκριμένο αρχείο, όπως χαρακτηριστικά: *Salonique. Ville convoitée [...] par l'Épidémie et sauvagée par le Service sanitaire des Alliés*, 1919. *Armée d'Orient. Service de Santé, Constructions concernant les évacuations*, 1918. *Armée d'Orient. Service de Santé, La prophylaxie des maladies vénériennes à Salonique. Compte-rendu par le médecin-major Gustave Morard*, Θεσσαλονίκη 1918.

27. Ed. et Et. Sergent, *L'armée d'Orient délivrée du paludisme*, Paris 1932.

σμίου Πολέμου για να τη νικήσει ολοκληρωτικά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι παρέχεται η δυνατότητα στον ερευνητή να διασταυρώσει τα συγκεκριμένα αρχεία με εκείνα του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, σε ό,τι αφορά, λόγου χάρη, τις συνέπειες στον τοπικό πληθυσμό και τα αιτήματα για αποζημίωση, προκειμένου να έχει μία εικόνα πιο ολοκληρωμένη και ενδεχομένως πιο «αντικειμενική». Εξετάζοντας κάποιος την ιστορία της Στρατιάς στον ελληνικό χώρο σαφώς και δεν πρέπει να περιοριστεί μόνο στα όσα συμβαίνουν στο βορρά.

“Chios, 19 juin.- Les renseignements incroyables nous parviennent aujourd’hui par des voyageurs arrivés de Mytilène. Avant-hier, sur l’initiative du Cercle des Libéraux et de diverses personnes, on a décidé de tenir une sorte de meeting en raison du manque de pain provenant de la non-réquisition des farines en dépôt à la Douane. La réunion a eu lieu au Cercle des Libéraux, et après un court échange de vues des organisateurs les manifestants se sont transportés à la Préfecture en proférant des injures et des huées: ‘Que le Préfet s’en aille!- Nous n’en voulons pas ! Vive VENIZELOS !’ Arrivés devant la préfecture, les manifestants ont redoublé d’injures et de huées, et ils se sont mis en même temps à lancer des pierres: ‘Va-t’en ! Démission’. [...] Il est encore plus caractéristique que le Gouverneur français s’est rendu, à la suite de ces scènes, chez le Commandant de la place et a déclaré que les troupes françaises s’empareraient complètement de l’île si le Préfet ne recevait pas l’ordre de partir immédiatement pour THERMI et de là pour ATHENES”²⁸

Οι ξεχωριστοί φάκελοι για τη Λέσβο μαρτυρούν όχι μόνο τη γαλλική παρουσία στο νησί αλλά και τις σχέσεις των τελευταίων με τις αντίστοιχες αγγλικές μονάδες, σχέσεις με ιδιαίτερες εντάσεις αρκετές φορές μεταξύ των δυο συμμαχικών δυνάμεων, ενώ αντίστοιχα, μέσω των αποσταλέντων και ληφθέντων τηλεγραφημάτων, γίνεται αντιληπτή η κομβική σημασία της γαλλικής παρουσίας στην Κέρκυρα.

“Général Chef Mission française à Jogonal Paris. Comme suite à mon télégramme 708/J, j’ai l’honneur de vous rendre compte que mouvement vénizéliste s’étend. Sauf avis contraire de votre part assure logement et alimentation trentaine soldats grecs désirant rejoindre Gouvernement provisoire Salonique et demandant ma protection contre représailles. Dispositions prises pour permettre régularisation administrative ultérieure concernant vivres. Si mouvement s’accroît encore puis-je recueillir nouveaux adhérents jusqu’à occasion bateau Salonique. Au cas où n’accepteriez pas cette proposition aucun inconvénient. Ai également reçu proposition d’organisation Corps volontaires avec demande argent et armes. Ai répondu que cette question excédait mes pouvoirs. Vous demande

²⁸. Service Historique de la Défense [στο εξής S.H.D.], 20/N/945: “Événements monstrueux à Mytilène. Les habitants ont chassé le Préfet n° 303, Chios, 20 Iouviou 1916.

si approuvez ma réponse. Ai personnellement si peu confiance en Grecs que considère tout envoi à Salonique plus onéreux et gênant qu'utile".²⁹

Άραγε, το μαυσωλείο των Σέρβων στο νησάκι Βίδο, απέναντι από την Κέρκυρα, δεν αποτελεί ακόμη και σήμερα ζωντανή απόδειξη των όσων διαδραματίστηκαν εκεί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου;

Αντί επιλόγου

Μέσα από αυτή τη σύντομη αναφορά γίνεται κατανοητό ότι το πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών έχει ως στόχο να αποκαταστήσει τη μνήμη της Στρατιάς της Ανατολής. Δεν περιορίζεται σ' αυτό. Επεκτείνοντας τη διπλωματική και στρατιωτική ιστορία της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως έχει ήδη γίνει μέσα από την επιστημονική συμβολή των ιστορικών Γεώργιου Λεονταρίτη και Γιάννη Μουρέλου,³⁰ το πρόγραμμα φιλοδοξεί να συνδιαλεχθεί και με την ανανέωση που παρατηρείται στη διεθνή ιστοριογραφία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα τελευταία χρόνια, αφιερώνοντας το δικό τους μερίδιο στους *oubliés de la Grande Guerre* κατά την Annette Becker.³¹ Η έως τώρα αρχαιακή επεξεργασία φιλοδοξεί να εξετάσει σε ποιο βαθμό η παρουσία και η δράση της Στρατιάς της Ανατολής, καθώς και η συμβίωση μεταξύ πολιτών και στρατιωτικών στάθηκαν αφορμή για την εισαγωγή νέων τρόπων διαχείρισης της εξουσίας στην Ελλάδα, δίνοντας έμφαση και στο ίδιο το άτομο, χάρη σε τεχνικές και επιστημονικές μεθόδους που επεδίωκαν να βελτιώσουν το σύνολο της ζωής του. Μ' άλλα λόγια, όλα τα μέτρα που εισήχθησαν από τον στρατό συνέβαλαν σε μία *στρατιωτικοποίηση των πολιτών* και, συγχρόνως, σε μία *πολιτικοποίηση των στρατιωτικών αντίστοιχα*.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά στο νέο ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής, ας «δοθεί ο λόγος» σ' έναν από τους χιλιάδες πρωταγωνιστές του Μακεδονικού Μετώπου, οι οποίοι αποτελούν, εξάλλου, και το *ζωντανό στοιχείο* αυτής της μελέτης. Παρατίθεται ένα μικρό απόσπασμα από το προσωπικό ημερολόγιο του Gaston-Louis Giguel.³² Υπηρέτησε ως σκαπανέας (*sapeur*) στο πρώτο Σύνταγμα Μηχανικού αλλά, όντας και ο ίδιος θύμα της ελονοσίας, θα εγκαταλείψει χωρίς το Μακεδονικό Μέτωπο.

29. S.H.D., 17/N /724: Mission militaire française, Général Chef Mission française à Jogal Paris, n°7115, Corfou, 28 Σεπτεμβρίου 1916.

30. G.B. Leon, *Greece and the Great Powers (1914-1918)*, Θεσσαλονίκη 1974· Y. Mourellos, *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre, 1916-1917*, Αθήνα 1983· Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα 2000· Γ. Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα 2007. Βλ. επίσης, Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. Ο Εθνικός Διχασμός, Αθήνα 2015.

31. A. Becker, *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre*, β' έκδ., Paris 2012.

32. Association Nationale pour le Souvenir des Dardanelles et Fronts d'Orient, *Dardanelles Orient Levant 1915-1921. Ce que les combattants ont écrit*, Préface de M. Alliot-Marie, Paris 2005, 135.

“8 décembre 1916 –À bord de la « Bretagne »-Je suis monté ce matin sur le pont, pour contempler une dernière fois Salonique et son horizon montagneux. Il bruissait, mais malgré l’absence de soleil, la Tour Blanche et les minarets se découpaient sur le ciel d’une façon pittoresque. J’ai jeté un dernier regard du côté du Vardar, sale et charriant toujours ses eaux boueuses. Au loin, de ce côté, le ciel était d’un noir de deuil.

1 heure-Nous levons l’ancre, et je monte sur le pont pour contempler la côte pour la dernière fois.

Adieu Macédoine ! Adieu à tes montagnes, à tes routes, à tes ravins, où j’ai laissé ma santé ! Adieu à mes pauvres camarades qui y resteront pour toujours ! Adieu [...]”³³

33. «8 Δεκεμβρίου 1916 – Στο πλοίο «Βρετάνη» -Ανέβηκα το πρωί στη γέφυρα για να αντικρύσω για τελευταία φορά τη Θεσσαλονίκη και τον ορεινό ορίζοντά της. Είχε έναν ακαθόριστο θόρυβο, αλλά παρά την έλλειψη ηλίου, ο Λευκός Πύργος και οι μιναρέδες έσχιζαν τον ουρανό με έναν εμβληματικό τρόπο. Έριξα μία τελευταία ματιά από την πλευρά του Βαρδάρη, με τα πάντα βρώμικα και ρέοντα λασπώδη νερά του. Μακριά, από αυτή την πλευρά, ο ουρανός είχε ένα μαύρο του πένθους. Μία η ώρα. Σαλπάρουμε, και ανεβαίνω στη γέφυρα για να θαυμάσω την ακτή για τελευταία φορά. Αντίο Μακεδονία! Αντίο στα βουνά σου, στους δρόμους σου, στα φαράγγια σου, όπου άφησα την υγεία μου! Αντίο στους έρμους συναδέλφους μου που θα αναπαύονται εδώ για πάντα! Αντίο [...]».